

KÁRPÁT-HAZA

SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

VARGA BENCE

Az államhatár változó szerepének hatása a magyar–szlovák
határregiónok társadalmi és gazdasági folyamataira

ACKERMANN TAMÁS

Értékváltozás a rendszerváltás után:

Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben

SIPOSNÉ NÁNDORI ESZTER – ZSIDÓ KINGA EMESE

Az életszínvonal alakulása Erdélyben a XXI. század válságai idején –
összehasonlítás az anyaországgal

NAGY ZSOLT

Fenntarthatóság, tájökölógiai szemlélet, gyakorlat:

a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei
és skanzenbeli rekonstruálásának kihívásai (magyarországi és erdélyi példák)

SZABÓ ESZTER IDA

Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében

SIMON MAGDOLNA

Helyettes döntéshozataltól az önrendelkezésig

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

Nemzetstratégiai Kutatóintézet
Budapest, 2024

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE 2024/ 2. szám

A Kárpát-medencei magyarságkutatás interdiszciplináris szakmai folyóirata

KIADJA A NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET

1054 Budapest, Nagysándor József utca 8.

Felelős kiadó: Szász Jenő

Szerkesztőbizottság

Bakk Miklós, Bali János, Benedek József, Csata Zsombor, Farkas György,
Hajdú Zoltán, Kovály Katalin, Lampl Zsuzsanna, Magyar Zoltán,
Nagy Benedek, Nagy Imre, Péntek János, Péti Márton, Pozsony Ferenc,
Rácz Szilárd, Salamin Géza, Schwarcz Gyöngyi, Szilágyi Ferenc,
Sztókai Szilvia, Tóth Géza, Török Ibolya, Tózsér Anett

Szerkesztő

Ress Boglárka

A szerkesztő munkatársa

Bern Andrea, Borbándi Erik

Tördelőszerkesztő

Simon Andrea

Tipográfus

Nádas Zsófia

Nemzetstratégiai Kutatóintézet © 2024, Budapest

Minden jog fenntartva

A kötetben szereplő írások tartalma nem feltétlenül tükrözi a kiadó álláspontját.

ISSN 2732-1789

TARTALOM

TANULMÁNYOK	6
Varga Bence Az államhatár változó szerepének hatása a magyar–szlovák határrégiók társadalmi és gazdasági folyamataira	6
Ackermann Tamás Értékváltozás a rendszerváltás után: Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben	25
Siposné Nándori Eszter – Zsidó Kinga Emese Az életszínvonal alakulása Erdélyben a XXI. század válságai idején – összehasonlítás az anyaországgal	37
Nagy Zsolt Fenntarthatóság, tájökölógiai szemlélet, gyakorlat: a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei és skanzenbeli rekonstruálásának kihívásai (magyarországi és erdélyi példák)	57
Szabó Eszter Ida Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében	80
Simon Magdolna Helyettes döntéshozataltól az önrendelkezésig	99
ABSZTRAKTOK	109

Szabó Eszter Ida

ELTE Bölcsészettudományi Kar

Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében

Kárpát-haza Szemle, 2024 (2), pp. 80–98, 112.

DOI-azonosító: 10.64605/KHSZ.2024.2.05

Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében

Kárpátalja kiterjedését tekintve nem tartozik a legnagyobb trianoni békediktátum következtében Magyarországtól elszakadt területek közé. Modernnek mondható infrastruktúrával mai napig nem rendelkezik. A régió valós értéke azonban alapvetően nem ebben rejlik. Javait inkább szellemi termékei jelentik. Ilyen értékek tekintem a tanulmány címében is szereplő gyűjtőfogalmat, a művészetet.

Vizsgált korszakom a huszadik századtól a jelenig terjed. Kutatásom tárgya a művészet és az identitás viszonya a többnemzetiségű Kárpátalján. Központi eleme egy kisebbségi létben „rekedt” művészember, Horváth Anna (1924–2005) szobrász–keramikus, akinek emlékét ma is őrzi az a közösség és a régió, ahol szellemisége etalonná lett. Írásomban a vizsgált egyén életútján, munkásságán keresztül – illetve azzal kapcsolatban – mutatom be nagyvonalakban Kárpátalját történelmi, etnikai, antropológiai, kultúrtörténeti és művészettörténeti szempontból. A felvázolt sorstörténet a kisebbségi létből is erőt kovácsoló, a szűkösségből gazdag világot teremtő ember küzdelméről és győztes útjáról ad összefoglaló képet.

Art and Identity in Subcarpathia in the light of cultural memory

In terms of its territorial extent Subcarpathia cannot be considered as one of the most significant areas that have been seceded from Hungary as a result of the Trianon peace treaty, and it still lacks a modern infrastructure. However, these features does not represent the real value of the region. Its assets can be characterized as intangible and measured in intellectual properties.

The subject of my research is the linkage between art and identity in the multi-ethnic Subcarpathia from the twentieth century to the present. Its central element is an artist "constrained" by her minority existence, Anna Horváth (1924-2005), sculptor and ceramicist, whose memory is still preserved by the community and region where her spirituality became a point of reference. This sketched life-history provides a summary of the struggle and victorious journey of individual having been drawn strength even from her minority existence and having been transformed scarcity into a prosperous inner-world.

SZABÓ ESZTER IDA

Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében

Tanulmányom a Nemzetstratégiai Kutatóintézet 2023-ban megrendezett *V. Interdiszciplináris Konferencia a Kárpát-medencei Magyarország Helyzetéről* című rendezvényéhez kapcsolódik, melynek témakörét „válság és alkalmazkodás” címen hirdették meg a szervezők. Választott területem a Kárpát-medencén belül Kárpátalja, vizsgált korszakom a huszadik századtól a jelenig terjed. Kutatásom tárgya a művészet és az identitás viszonya, központi eleme egy kisebbségi létben élő művészember – Horváth Anna –, akinek emlékét ma is őrzi az a közösség, térség és régió, ahol élt és alkotott, és amelynek szellemi iránymutatójává lett. De nem csak róla ejtek szót. Horváth Anna személyéhez kapcsolódóan bemutatam a kortárs kárpátaljai képzőművészet további kiemelkedő alakjait. Olyan alkotókat hozok be a látótérbe, akik hatással voltak a szobrászóra, gazdagították szellemét.

A kutatás fókuszában álló Kárpátalja és Horváth Anna személye nem volt ismeretlen vagy idegen számomra. Magam is kárpátaljai születésű vagyok. Már gyermekkoromban elkerültem vidékről, de felnőttként érdeklődésem visszavezetett gyökereimhez. Bár Horváth Anna szinte családtagként volt jelen az életemben, kapcsolatom velem, a térséghez hasonlóan, korán megszakadt. Később mégis ez az addig feldolgozatlan életmű lett mesterszakos szakdolgozatom témája. Elmerülve a témakör végtelen gazdagságába, további kutatásokra éreztem ösztönzést.

Írásomban a vizsgált személy életútján, munkásságán keresztül – illetve azzal kapcsolatban – mutatom be Kárpátalját történelmi, etnikai, antropológiai,

kultúrtörténeti és művészettörténeti szempontból. A tanulmány ezen elméleti kereteit szakirodalmi munkák adják meg, míg a művésznőt és a művésznőhöz való viszonyulást leginkább sajtótermékekből idézem. A nagyvonalakban felvázolt sors történet és az életműből kiragadott részek az alkalmazkodást, a nehézségekből és a kisebbségi létből is erőt kovácsoló művészt, a szűkösségből gazdag világot teremtő ember küzdelmét mutatja meg. Horváth Anna huszadik századi, kárpátaljai szobrásznő, aki a térségben zajló, a magyar lakosság számára kedvezőtlen politikai és gazdasági folyamatok ellenére lokálpatrióta maradt, hű a vidékhez, az emberekhez, kisebbségi sorsához. Számos nagyvárosban kínáltak számára jobb lehetőséget, mégis maradt Beregszászban. Életútja kiváló példa arra, hogy a tehetséges ember a forrásokban nélkülöző környezetben is maradandót tud alkotni, tehát nem feltétlen vagyunk a körülményeink áldozatai. A jobb anyagi helyzet segítséget jelenthet a képesség kibontásában, de nem garantálja sem a sikert, sem pedig a létrehozott produktum értékét vagy minőségét.

Horváth Anna alakja ma már az emlékezet témakörébe tartozik 1924-ben született Beregszászban, és 81 évesen, 2005-ben hunyt el ugyanitt. Halála után 18 évvel szülővárosában megvalósulni látszik a Horváth Anna Múzeum, hogy méltó módon ápolja életművét és emlékét. A településen a hatos számú, magyar tannyelvű iskola is felvette a művésznő nevét. Ebben az intézményben 2014-ben, a tanári kar összefogva, emlékszobát is létrehozott a szobrásznő munkáiból. Mivel is érdemelte ki Horváth

Anna, hogy emlékét ily módon őrizze szülőföldje? A választ Banner Zoltán művészettörténész szavaiban találtam meg:

„A magyar alkotó értelmiséginek ma sem lehet más, fontosabb gondja és ihletője, mint a magyarság léte. Semmi sem avathatja hitelesebbé és maradandóbbá tevékenységét, művét és életművét, mint a válasz: adtál-e valamit, hozzájárultál-e a magyarság, mint örök szellemi–lelki–intellektuális nyersanyag formálásához? Lett-e általad a magyarság láthatóbb?” (BANNER, 2020)

Kisebbségi sorsban élt Horváth Anna magyar alkotóként. A Szovjetunió és Ukrajna Képzőművészeti Szövetségének tagja és díjazottja, Pro Cultura Hungarica díjas, Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közösségének Nívódíjasa, Ukrajna Érdemes Művésze, Beregszász képviselő-testületének Pro Urbe díjasa, a Magyar Művészeti Akadémia tagja volt. Elismert alkotóember, akire igazán illik a polihisztor jelző: szobrász, keramikus, érem- és plakettművész, festő, grafikus, közíró, belső-építész és tanító. Különleges és küzdelmes életutat mondhatott magáénak, melyben meghatározó szerepet játszott a történelem. Horváth Annát munkássága nemzetközi híru képzőművésszé avatta. Alkotásaival kiállításokon, versenyeken szerepelt Szovjetunió- és Európa-szerte: „Több alkalommal volt észtevője a FIDEM külföldi kiállításainak, alkotásai szerepeltek Varsóban, Budapesten, Berlinben, Bukarestben, Kassán, Nyíregyházán. Horváth Anna művészetének jellemzője a szülőföld, a kétkezi munkások, a parasztok szeretete, a valóságábrázolás új formáinak állandó kutatása, a bátor kísérletezés.” (BEKE, 1997) Többek között Amerikából is kapott felkérést, és kevesen tudják, hogy a párizsi Louvre-ban is őrzik néhány medálját. Magyarországon több kiállításon szerepelt. Kiemelendő ezek közül az 1997-es budapesti egyéni tárlata a Dorottya Galériában,¹ mely nagy érdeklődést váltott ki, s amelyet Lator László Kossuth-díjas, a Magyar Nemzet Művésze címmel kitüntetett kárpátaljai születésű költő nyitott meg. A rendezvény szervezését,

elő- és utómunkálatait maga Beke László többszörösen kitüntetett művészettörténész, a Múcsarnok főigazgatója vette gondjaiba:

„A rangos eseményre, az ünnepélyes megnyitóra annyian eljöttek, hogy alig fértünk el a művészet eme hófehér szentélyében, ahol a főváros művészeti életének ismert személyiségei mellett jó volt látni a régi beregszászi arcokat is.

Beke László, a Galéria igazgatója meg is jegyezte: »Csak tátani tudom a számat, milyen katalizátor Horváth Anna, hogy közülünk ilyen széles spektrumot összehozott...«

Mert valóban: volt a megnyitón történész professzor, akadémikus, ügyintéző, művész, költő, építész, orvos, kereskedő, üzletasszony, diák, egyházi ember, s még sorolhatnám (...).” (BALOGH, 1997)

Horváth Anna tehetségével nem csak a magyar érdekeket szolgálta a soknemzetiségű Kárpátalján. Munkáiban kiemelten foglalkozott a régióban élő etnikumokkal és azok néprajzával. Szobraiban megfigyelhetőek a nemzetiségek antropológiai jegyei, viseletük néprajzi elemei: „Jellemzőjük a néprajzi érdeklődés, a falusi viseletek pontos visszaadása (de Horváth Anna a »hozzájuk tartozó« népdalokat is hasonló alapos sággal ismeri) (...) Ha pedig be kívánnánk kapcsolni Beregszászt a mai nemzetközi művészet vérkeringésébe, csupán a nyugat-európai és észak-amerikai színes figuratív szobrászat legújabb fejleményeire kell felhívunk a figyelmet.” (BEKE, 1997) „A figurák többsége olyan, mint egy-egy archaikus termékenység-szobor, arcukon annyi szépség és báj van, mint a görög szobrokon, s mozdulataikon annyi finomság és hajlékonyság, mint az etruszk rajzokon, vélte az ismert költő és műfordító”, Lator László. (BALOGH, 1997)

Horvát Anna a második világháborút követő zavaros időszakban találta meg Kárpátalján a különböző nemzetiségeket összekötő, univerzális nyelvet: a művészetét. Úgy vélte: „(...) a művészet, a művész, ha elfogadják a felek, nem csak a kultúrának lehet a képviselője, hanem a népnek, nemzetnek is. S ez egyik forrása lehet a különböző népek kölcsönös megbecsülésének.” (BALLA, 1993)

Megközelítesemben a *művészet* és az *identitás* fogalma szorosan összefügg a *kulturális emlékezet* témakörével. Mivel a *művészet*, a *kultúra*, az *emlékezet* és az *identitás* szavak értelmezése nem tekinthető

¹ A Dorottya Galériában rendezett kiállítást több magyar lapban is említik, „reklámozzák”, például az *Új Művészet* képzőművészeti folyóiratban (az 1997. évi 8. évfolyam 4. számának 62. oldalán); a *Balkon kortárs művészeti folyóiratban* (az 1997. évi 5. évfolyam 4–5. számának 97. oldalán); és a *Pesti Műsor* kulturmagazinban (az 1997. évi 46. évfolyam 18. számának 66. oldalán); a *Népszabadság* országos politikai, közéleti napilapban (a BUDAPEST melléklet 1997. évi, május 14-ei szám 31. oldalán); a *Magyar Nemzet* országos közéleti, politikai napilapban (1997. évi 60. évfolyam 155. számának 25. oldalán).

egységesnek, a félreértések elkerülése végett kitérek a fogalmak tisztázására az általam elsődlegesnek ítélt szempontok alapján. (1. kép)

1. Művészet

Beke László művészettörténész és tudományos kutató szerint a művészet a szépség megalkotására törekvő tevékenységforma, melynek elsődleges kritériuma, hogy azt művészetként az adott társadalom vagy annak egy csoportja elfogadja. A közbeszédben a művészet szavunk alatt általában csak a képzőművészet területeit értjük, azonban ugyanolyan fontos művészeti ágak az irodalom, a zeneművészet, a fotóművészet, a színművészet és a táncművészet stb. (BEKE, 2010) A fogalmi zavar egyik oka lehet, hogy a képzőművészeti tárgyak

gyakran valós terméké válnak. Az anyagban tetet öltő szellemi termék váltható a legkönnyebben pénzbeli javakra, állami és egyéni szinten egyaránt. A nemzeti vagyont gazdagító műtárgyakat általában közgyűjtemények őrzik. (Ezáltal válhat a múzeum a kulturális emlékezet gyakorlatának fontos, kiemelt helyszínévé.) Védelmük nem csak fizikai értelemben biztosított. Magyarország, más országokhoz hasonlóan, jogszabállyal is védelmezi az irodalmi, tudományos és művészeti alkotásokat, többek között az 1999. évi LXXVI. vagy a 2001. évi LXIV. törvény rendelkezik erről. A nemzeti kultúrának tehát szerves része a művészet, amit Boris Groys művészetkritikus, médiateoretikus és filozófus szerint nem érdemes alábecsülni: „Valójában a művészet mindig a lehető legnagyobb erőt igyekezett képviselni, (...) a véges politikai hatalommal a végtelen hatalmat állítja szembe: Istent, a természetet, a sorsot, az életet, a halált.” (BORIS, 2022)

1. kép:

Horváth Anna beregszászi műtermi lakásában, 1970 körül

Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

2. Kultúra

Ahogy a művészet, úgy a kultúra fogalmát is redukálja közéletünk: az újságok, a rádió- és televízióadások szóhasználatából kiindulva csak az irodalommal és a művészetekkel azonosíthatnánk. (MARÓTI, 2005) A kultúra meghatározásainak átalakulása a történelmi események változásaival együtt zajlott (ennek problematikájával Maróti Andor kiemelten foglalkozott), így egy tartalmában rugalmas fogalommal van dolgunk. Alapvető definícióját Edward Burnett Tylornak tulajdonítjuk. (BOHANNAN ET AL, 2006) A fogalom összegzésére a huszadik század közepén Kroeber és Kluckhohn tett kísérletet, megközelítőleg 400 különböző meghatározását tanulmányozva át. (NIEDERMÜLLER, 1999) Valamiféle szűkítésre tehát szükség van, ezt hangsúlyozta Clifford Geertz, akinek kultúrafogalma szemiotikai jellegű (GEERTZ, 1988), és nézőpontja a szimbólumok felől közelíti meg a kérdéskört (GEERTZ, 2001).

A huszadik század végére Hofstede meghatározásával (a kultúra egy „szellemi szoftver”) a modern technika világa is beszívargott a kultúra-fogalom keresésébe. (FALKNÉ BÁNÓ, 2002) Hofstede munkássága általam leginkább a „kulturális hagyma” modell szemléletes elmélete miatt kiemelendő (HOFSTEDE ET AL, 2008), mert összekapcsolhatóvá teszi a *kultúra* fogalmát a *kollektív emlékezet* és a *kulturális emlékezet* fogalmaival.

3. Emlékezet

Az *emlékezet* témakörében számomra Maurice Halbwachs és Jan Assmann munkái az irányadóak. Halbwachs nézőpontja szerint az emlékezőképesség kollektív produktum, az egyén az emlékeit a társadalmi emlékezet vonatkoztatási kereteinek segítségével idézi föl. A társadalom mindig rendelkezik a reprodukáláshoz szükséges eszközökkel. (HALBWACHS, 2018) Assmann a klasszikus társadalmak példáján mutatja be a kollektív emlékezetet. A „kulturális emlékezet” alatt az értelem hagyományozását érti. Felfogásában a társadalmaknak a múlt az önmeghatározáshoz szükséges. Különbséget tesz „egyéni identitás”, „személyes identitás” és a „kollektív identitás” között. (ASSMANN, 2018)

Az emlékezés vizsgálatának viszonyítási alapját a felejtés adhatja meg. Ebben Harald Weinrich gondolataira támaszkodom, aki olyan művelődéstörténeti áttekintést ad, melyben a felejtés kezelésének művészete és annak kritikája kerül központba. Különbséget tesz magánjellegű és nyilvános felejtés között. (WEINRICH, 2002)

A témához kapcsolódik Pierre Nora „emlékezet-közösségről” írt elmélete, ahol a történelem értelmezésénél az emlékezet fogalmát és annak formáit állítja középpontba. (NORA, 2010) A kollektív emlékezet fogalmánál pedig szűkebb a Mérei Ferenc által leírt „együttes élmény” fogalma, ahol az eredeti élmény egy-egy részletének felidézéséről beszélünk. (MÉREI, 1947)

4. Identitás

„Az identitásfogalom nemzetközi szakirodalmában egy nagyobb nyugati közismereti könyvtárban mintegy negyvenezer kötetre rúg”. (A. GERGELY, 1999) Ezt tetézi még az az intenció, hogy „az identitás önmagában való vizsgálata illúzió”. (KOLOZSI, 2004) Egy határon túli magyarsággal kapcsolatos kutatáshoz a „nemzet”, a „nacionalizmus”, a „nemzettudat” vagy az „etnikai tudat” fogalmakat érdemes társítani, ebben Bali János „*A magyar nemzet etnológiája*” című munkájára támaszkodom. A könyv többek között kibontja az említett fogalmak jelentését és összefüggését, foglalkozik a nemzeti múlt, a nemzeti emlékezet tudományos kutatásának kulturális antropológiai megközelítésével. (BALI, 2022) Szintén kiemelendő a kutatott témában Rogers Brubaker munkássága, mert azt a sajátos hármast viszonyt taglalja, amely a nemzeti kisebbségek, a nemzetiesítő államok és anyaországok között jön létre. (BRUBAKER, 2006)

A kisebbségi sorsot viselő magyarság anyanyelvének megtartása nagyrésztben létének feltétele, azonban a nyelv az identitás megformálásában csak részben játszik szerepet. Ezt Györffy István is felismerte. A nemzeti öntudat megszületésének okát, megőrzésének eszközeit tanácsos máshol is keresni. Leggyakrabban a vallásban szokták. (BARNÁ, 2011) Ernest Renan azonban arra jutott, hogy egy modern nemzet esetében a közös vallás kevés ehhez. Példaként a több

fajból, vallásból, nyelvből nemzetet kovácsolt Svájcot említi, párhuzamba állítva a homogén, de nemzetet nem alkotó Toszkánával. (RENAN, 1994) Az identitás ezen logika mentén úgymond „faji alapon” a származással is összefüggésbe hozható, ennek cáfolatára a magyar művészvilágból is hozok példát.

5. Identitás és származás elválaszthatósága²

Babits Mihályt az 1930-as években több szervezet is felszólította származási okmányainak benyújtására. Délszláv vezetékneve okán identitását és származását többször megkérdőjelezték, amit az író egyfajta támadásként élt meg: „Ezért tiltakozik valami ösztönösen az íróban nemzetiségének meghamisítása ellen: missziójának meghamisítása az.” (GÁL, 2003) Babits gondolatmenetéből a származás és az identitás elválaszthatósága szűrhető le: „...Eszem ágában sem volt, hogy az embereket vérük vagy kitenyészetttségük alapján ítéljem, (...) Zrínyi is horvát volt, és Petőfi Petrovics! Ezek az idegen vércsöppek teszik talán olyan gazdaggá és színessé a magyar vért. (...) Mi célja a vért és nevet elemezni? Az én nevem egy híres horvát író nevével egyezik. De én magyar vagyok.” (BABITS, 1978) Ugyanis Babits Mihály szerint „A magyarság lényege (...) Semmi esetre sem valami testi vagy törzsi jelleg, fizikailag örökölhető. (...) nem testi, hanem szellemi jelenség. Az átöröklés, mely folytonosságát biztosítja, nem testi, hanem lelki.” (BABITS, 1939) Györffy István „hitvallása” pedig összecseng ezzel a nézőponttal: „A magyarság nem a test, nem a vér, hanem a lélek kérdése.” (GYÖRFFY, 1939)

² Az identitás és származás elválaszthatóságának társadalmi szinten zajló vizsgálatára példaként hozható a huszadik század első felében a *Magyar Szemle* szerkesztősége által összerakott, majd kiadott *Mi a magyar?* című könyv. A választ olyan korabeli kiemelkedő személyek adják meg, mint Babits Mihály, Keresztury Dezső, Kodály Zoltán, a matematikus, fizikus Farkas Gyula, az etnográfus Viski Károly, az antropológus Bartucz Lajos, az irodalomtörténészek közül Eckhardt Sándor, Zolnai Tibor, Kerecsényi Dezső, a művészet-történész Gerevich Tibor, a magyar protestantizmus egyik példaadó egyénisége: Ravasz László püspök, illetve a kötet szerkesztője, a történész Szekfű Gyula. (Szekfű, 1939)

6. Horváth Anna identitása és származása

Az identitás és a származás, a vegyes etnikai hátter kapcsolatának vizsgálatára remek terepet kínál Kárpátalja. Horváth Anna beregszászi születésű, felmenői ugyan a felvidékről származtak, de nem voltak február 18-án született a munkácsi járásban található Pisztraházán. Horváth András elmagyarosodott ruszin család gyermekeként maga is kétnyelvű volt, beszélt a ruszint is, a magyart is. Valószínű, hogy az oroszot is megtanulta, mert az első világháborúban harcolt a Vörös Hadseregben. Horváth Anna Édesanyja, Hrin Mária 1904. december 11-én született Gálszécsen (ma Szlovákiában található), a Kassához tartozó kerületben. Ahogy neve is árulkodik róla, szlovák származású lehetett, bár kizárólagosan magyar környezetben nevelkedett, és a magyar nyelven kívül más nem beszélt, identitásában magyarnak vallotta magát. A család több generáción keresztül a görögkatolikus felekezethez tartozott. (2. kép)

Horváth Anna magyar identitású volt, de anyanyelvén, a magyaron kívül további hét nyelven írt, olvasott, beszélt: ruszinul, szlovákul, németül, olaszul, latinul, csehül és oroszul. Soknyelvűsége jóllehet inkább köszönhető a huszadik századi történelmi eseményeknek, mintsem származásának. A soknemzetűségű Kárpátalján élő népek összekötőjévé is vált ezáltal, nem csak a művészvilágban.

7. Sorstörténeti „skicc” a pályára állásig

A Kárpátalján zajló történelmi események és édesapja foglalkozása mozgalmas gyermekkort eredményezett Horváth Annának. Élete első 10 évét Beregszászban töltötte. „Két és fél osztályt az elemiben ruszin iskolába járt, aztán vasutas édesapját áthelyezték Iglóra, ott a szlovákban, majd evangélikus német iskolában tanult, különbözeti vizsgával vették fel Kassán a Rákóczi Ferenc Gimnáziumba, s a család hazaköltözése után a Beregszászi Gimnáziumban érettségizett 1944-ben.” (BALOGH, 1994) A művésznő erre így emlékezik vissza: „Gyermekkoromban minden évben más iskolába jártam, és mindegyikben más-más nyelven tanítottak.” (H. BARTA, 1974) Az újabb és újabb közegek

állandó alkalmazkodásra kényszerítette a fiatal Horváth Annát, aki ennek köszönhetően többnyelvűségét Magas szellemi színvonalának előzménye, hogy már gyermekként rengeteget olvasott, idegen nyelven is.

Rendkívüli ébersége, kivételes koncentráció képessége két negatív körülményből fakadt: egy egészségügyi problémából és a rossz gazdasági viszonyokból Horváth Anna gyermekként krónikus fülgyulladásal küzdött. A helytelen kezelés hallásának jelentős romlását eredményezte, ezért már gyermekként megtanult szájról olvasni, és maga is nagyon szépen artikulált. Idősebb korában csontvezetékes hallókészüléket használt. Ezt a fegyelmezett összpontosítást az élet már korán behajtott rajta a szegényes anyagi körülményeken keresztül: „Gyermekkoromban, a nagy

világbéke alatt sem jutott nekem egy jó minőségű papírra vagy radírgumira való. Megtanultam törlés nélkül rajzolni és élni rádiózás nélkül. Másnak se ártana ez a tudomány.” (BALLA, 1993)

A művésznő tehetségét és elszántságát szülei már fiatal korában felfedezték, és támogatták kreatív, alkotó énjét: „A Gyár utca 12-ben születtem, a téglagyár tőszomszédságában, ahol körös-körül cigánygyerekek sokasága élt. Olykor megfigyeltem, amint agyagból ügyes kézzel úgynevezett »pukkantót« csináltak. Valahogy ez nekem is felkeltette az érdeklődésemet az agyag formálása iránt. Édesanyám egy pengőért jókora darab agyagot vásárolt a szép emlékű Sándor Feri bácsitól, a gancsárostól, vagyis fazekasmestertől. Ebből alakítottam ki az első figurákat. Hát bizony, pucér

2. kép:
Anyaság (terrakotta)

Fotó: Gombos Levente

Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

nőszemélyek voltak azok...". (BARÁT, 2004) Később már ő maga ment alapanyagért az akkor még csak kedvtelésből űzött szobrászkodáshoz: „Gyakran jártam a téglagyárba, nyersanyagot kértem, szobrot csináltam belőle.” (H. BARTA, 1974)

Horváth Anna az érettségit követően jelentkezett a budapesti Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémiára, művészettel kapcsolatos szakra, ahová bekerült. Azonban 1944-re már nyilvánvalóvá vált, hogy a terület a szovjet birodalom befolyása alá kerül. A művésznő egyetlen gyermeke volt szüleinek, az otthon maradást választotta: „Nekem volt két árva szülőm. Horváth András és Hrin Mariska, akiknek az árvaságát az gyógyította, hogy a világra hoztak egy harmadik lényt, és ami bennük érték volt, mélységes

odafigyeléssel beléoltották.” (BALLA, 1993) Művészeti képzés helyett később német nyelvből szerzett diplomát.

Horváth Anna autodidakta művész volt, aki később indult el a művészi pályán. 21 évesen ugyan szobrász minőségben alkalmazták a beregszászi téglagyárban, de szobrászművészként csak 1958-ban lépett a közönség elé. Ekkor már 34. életévében járt. A téglagyárban eltöltött 13 év szakmailag és emberileg is meghatározó volt számára: „(...) a téglagyárban egyszer s mindenkorra eljegyeztem magam az agyaggal, de itt szövődött barátságom, kapcsolatom is az embereknek ezzel az igen karakteres fajtájával, a téglagyártókkal, akik gyakran lettek későbbi munkáim modelljei.” (BALLA, 1993)

3. kép:

Verhovinai lányok (terrakotta)

Fotó: Gombos Levente

Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

Fontosnak tartom a régióra vonatkozóan a huszadik században zajlott történelmi eseményeket minimálisan felrajzolni, ezzel kapcsolatban az etnikai megoszlások alakulását megmutatni. Meglátásom szerint a vidék eredendő gazdagsága elsősorban antropológiai sokszínűségében rejlik.

8. Mozgalmas huszadik század Kárpátalján

Az első világháborút követően a Magyarországtól elcsatolt területek közül Kárpátalja története a legszövevényesebb, a huszadik században több mint 15 különféle impériumváltást, belső berendezkedést, fordulóponthoz, katonai megszállást ért meg (DUPKA, 2017). Tanulmányomban csak a hosszabb ideig tartó időszakokat emelem ki.

Kárpátalja a történelmi Magyarországhoz tartozott több mint ezer évig. A területet 1918 után hozták létre Magyarország négy északkeleti megyéjéből (Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros). (ZSELICZKY, 1998) A régió hivatalosan az első világháborút lezáró Saint-Germain-i békeszerződésig az Osztrák – Magyar Monarchia részét képezte. Autonómiájáért, a meghatározó számban itt élő ruszin lakosság szervezkedésének köszönhetően, már az elcsatolást megelőzően megindult a harc, majd 1919-ben a Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá is került *Podkarpatszka Rusz* néven. A második világháború idején 1938-ban a történelmi Kárpátalja egy része, majd 1939-ban az egésze visszakerült Magyarországhoz, azonban 1944 októberében a szovjet hadsereg foglalta el a vidéket. (MOLNÁR, 2018) Negyedszázad alatt három nagyobb hatalmi- és rendszerváltást vészt át a régió (S. BENEDEK, 1994), mire 1945-ben, és 1947. február 10-én hivatalosan is – a birodalom széteséséig – a Szovjetunió részévé vált *Zakarpatszka Ukraina* néven.³ 1991-től tartozik Ukrajnához, az ország 24 megyéjének egyike: *Zakarpatszka oblaszty* (ukránul *Закарпатська область*) néven. (MOLNÁR ET AL, 2005)

³ 1947. évi XVIII. törvény

9. Közép-Európa egyik „Bábele”⁴

Az 1900-as és az 1910-es népszámlálás anyanyelvet vizsgáló eredményéből tudható, a területen a legszármottevőbb etnikum a ruszinság, ezt követi a magyarság, majd a zsidóság, ezenkívül németek (svábok), románok, cigányok, csehek és szlovákok életek itt. (SZABÓ, 1993) Kárpátalján az 1944 előtti statisztikák még nem jegyezték orosz és belorusz nemzetiségű lakosokat. (BOTLIK ET AL, 1991) 1910 és 1944 között nyolc alkalommal tartottak népszámlálást vagy előzetes összeírást. A magyarság létszámában az első világháborúban elindult fogyatkozási folyamat az 1930-as évek végére megállt, sőt, a második világháború végéig növekedést is mutatott. Az 1946-os szovjet népszámlálásban az addig ruszinként számolt lakosság ukránként került nyilvántartásba. A statisztikában a magyarok és a zsidók aránya jelentősen csökkent, illetve a román, a német, a cigány, a cseh és a szlovák mellé bekerült egy új, ezidáig jelentéktelen számmal rendelkező nemzetiség, az orosz. A szovjet vezetés évtizedeiben a magyarok számarányában kiugró változás nem történt, a paletta azonban tovább színesedett: külön választották a szlovákokat a csehektől, megjelentek a fehér-oroszok, üzbégek, lengyelek, moldovánok, azerbajdzsánok. (MOLNÁR, 2018) Ukrajna első hivatalos népszámlálására 2001-ben került sor, a megyében összesen több mint 100 etnikum képviselőit vették számba. Közülük nyolc aránya haladta meg az össznépességben belül a 0,1%-ot. (MOLNÁR, 2018) A 2001-es statisztikában az 1989-es szovjet adatokhoz képest a magyar lakosság nem számottevő mértékben, de csökkent. Azóta több olyan negatív esemény is történt, amely hatást gyakorolt a kárpátaljai magyarok létszámára. (TÁTRAI ET AL., 2020)

⁴ „Kárpátalja már a huszadik század elején Közép-Európa egyik »Bábele« volt.” – írja a párizsi születésű, Kárpátalján élt kutatóorvos, dr. Szabó László a *Kárpátaljai demográfiai adatok* c. könyvében, ezzel szemléltetve vegyes nyelvi és etnikai összetételét a térségnek.

10. Kárpát-medence, „a népek olvasztókemencéje”⁵

Érdekességképpen hozom be tanulmányomba az antropológiai nézőpontot. „Az emberek különbözőségének ismerete olyan ősi, mint maga az emberiség.” (KISZELY, 1979) Az antropológia, azaz az embertan „az ember testi felépítésének tudománya”. (HENKEY, 1993) A tudomány ezen ága tehát az emberi test külső adottságai, jegyei alapján rendszerez.

A Kárpát-medence sűrűn lakott területnek számított. Az autochton helyi lakossággal szemben az ide érkező népek általában kisebbségben voltak és idővel beolvadtak. Magyarország lakosságáról kijelenthető, Európa legösszetettebb népessége. A ma élő magyarságot a huszadik században 11 főtípusba sorolták be. Az 1900-as években azonban Kárpátalján legmagasabb számban nem a magyarság, hanem a ruszinság élt. A kisoroszok (más néven: rutén, ruszin, rusznyák, Kárpát ukrainai) önálló népcsoportot képviselnek. A tudomány etnikailag elkülöníti őket az ukrán néptől. A területen a harmadik számottevő létszámú lakosság a zsidóság volt, akik Európa mediterrán népességének fontos elemét képezik, de olyan etnikai csoport, amely időről időre és helyről helyre változik a környezet hatására. Sok testi jellege van, még sincs olyan egyértelmű, megfogható jellegösszességük, amellyel a csoportjaikat kizárólagosan jellemezni lehetne. (KISZELY, 1979)

Kárpátalja a huszadik század második felére a több mint 100 nemzetiségével, az európai és az ázsiai rasszok keveredésével és differenciálódásával az emberi test képének színes, mondhatni szinte kimeríthetetlen tárházát nyújthatta. Elképzelhető, hogy a szovjet birodalomban megteremtett vegyes etnikai közeg jól hatott a művészekre. Horváth Anna szobraiban, festményeiben, grafikáiban maga is tanulmányokat készített az emberi típusokról. Ezen művek azonban meghaladják az antropológia kereteit, képi világukkal egyben rögzítik a gazdag kulturális hátteret is, átlépve ezzel az etnográfia területére. (4. kép)

⁵ A kifejezést Kiszely István használja „A Földnépei – Európa népei” című könyvében.

11. Elindulás és megérkezés

Az elinduláshoz, a művészi életpálya elfogadásához, a tehetség felvállalásához a művésznőnek külső inspirációra volt szüksége: „Soha nem jutott eszembe, hogy művész legyek (...). Ezt Drávai Gizella⁶ piszkálta ki belőlem, akinek a nyitottsága, szabad gondolkodása, nagyvonalúsága számomra egy meglepően tágas világ volt. Csináltam ugyan szobrokat a gyárban, jöttek értük a területi központból és elvitték. Hogy hová kerültek, ma sem tudom. Keramikusnak indultam. Amikor szobrot is készítettem, egy idő múlva rájöttem: nekem nincs mondandóm a zománcos, mázas kerámiában. Ez a műfaj az én kissé szenvedélyes alkotomnak nem felel meg. Ahhoz játékoság kell, az enyémnél valamivel szimplább látásmód, nem karakteres. Nem bírja el a zománc. Aztán kezdtem terrakotta szobrokat csinálni, mert mindig szerettem volna mondani az embereknek valamit magunkról, magamon keresztül, amit csak én vettem észre. Hisz mindenki mást lát, csak nem tud róla számot adni. Ha nekem adatott a képesség, hogy számot adhatok a magam látásáról, akkor az engem kötelez valamire. Így lettem szobrász.” (BALOGH, 1994)

Horváth Anna technológiai megoldásaival, formavilágával, ötleteivel, gazdag mondanivalójával hihetetlen sebességgel emelkedett a több éve pályán lévő művésztsársai közé:

„A 60-as évek elején egy, a Kárpátalja népi építészetéről készült film tanácsadója volt. Egy róla készült dokumentumfilm bemutatta alkotás közben és a már elkészült szobrait is. Már akkor úgy fogadták alkotásait, mint a költői ábrázolás állandó útkeresését.” (KUCSERENKO, 2000) Kárpátalján akkor még nem volt szobrászati szakosztály, a művésznőt a moszkvai szakosztály

⁶ Drávai (született Legeza) Gizella (1911–1981) beregszászi tankönyvszerző, műfordító, magyar pedagógus, akinek keze alatt nemzedékek nőttek fel a magyar nyelv és irodalom szeretetében, írók, költők, újságírók sokaságát indította el a pályán. Munkásságát 2000-ben Beregszász városa posztumusz Pro Urbe díjjal ismerte el. Egy ungvári közművelődési kör és egy diákoknak indított nyelvhasználati verseny viseli nevét. Egész fiatal korától, már a húszas éveiben jelentős szervezőmunkát végzett, a háború után Beregszászban elsőként indított irodalmi stúdiót a helyi mezőgazdasági, ukránból fordított napilap, a Vörös Zászló szerkesztőségében, Svéd Árminnal közös tevékenységben. Magyar nyelvű diafilmeket szerkesztett, műfordítóként Kocjubinszkij, Iván Franko, Gorkij műveit ültette át magyar nyelvre.

regisztrálta be, s megadta azt a privilégiumot is, hogy a katalógusba a neve mellé beírták Beregszász nevét. (BALOGH, 1994)

A művészet összekovácsoló erejét Horváth Anna nemcsak a többnemzetiségű határon túl, Kárpátalján, de a hatalmas szovjet birodalomban is több ízben megtapasztalhatta pályafutása alatt: „A moszkvai televízió tavaly háromszor egy-egy félórás műsorban adott számot létezéséről, ezután a világ sok országából és honi régiókból Vlagyivosztoktól Szentpéterváron át Nyikolájevig és Harkovig szeretetteljes és néha zavarba ejtően rajongó levelekben írták meg az emberek

a véleményüket (...). Ebből, azt hiszem, az a tanulság, hogy nem árt az, ha kölcsönösen megbecsüljük a saját tulajdonainkat.” (BALLA, 1993) A kárpátaljai magyarság megmaradásának sorsát az értékek megbecsülésében, ápolásában és egyfajta belső, szellemi útban látta: „(...) további sorsunk alakulása elsősorban rajtunk múlik. Másoktól ne várjunk sokat, magunknak kell megküzdenünk a létünkért. Hogy ez sikerül-e, az szerintem elsősorban attól függ, mennyire ismerik fel a kárpátaljai magyarok saját értékeiket, mennyire tudatosul bennük, hogy ezeknek az értékeknek az ápolásáért, a gyarapításáért érdemes itt maradni; egyúttal annak

4. kép:

Beregi lány rózsával

(terrakotta, rajzolt, karcolt technikával)

Fotó: Gombos Levente

Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

is rögződni kell az elmékben, hogy a fennmaradás-hoz épp ezeknek az értékeknek a gyarapítása a legjobban célravezető út, s nem a hangoskodás, hazafiúi érzelmeink állandó fennhangoztatása, még kevésbé az a szélmalomharc, amelyet (de sok példa van rá!) egymással vívunk azért, hogy »ki a magyarabb magyar«. Én hiszek benne, hogy »a minőség forradalma« előbb-utóbb végbemegy nálunk.” (BALLA, 1993)

Horváth Anna polihisztorságát nem csak tehetségének köszönhetette, kényszerűség is befolyásolta ebben. Csak a szobrászattól nem lehetett megélni. Így került a művésznő profiljába többek között a dekoratőri munka, a belső építészet, a kirakatrendezés, díszlettervezés, és így lett kinevezett tudósítója a Kárpáti Igaz Szó területi újság kulturális rovatának. Innen ment nyugdíjba. Horváth Anna élete végéig alkotott, és amíg alkotott, fejlődött. Sose szűnt meg tanulni, újítani, kísérletezni, megtanult több műfajban gondolkodni.

Pál György Horváth Annát a »művészet, a kultúra mindenesének, páratlanul sokoldalú, színes, mobil, harsány egyéniség«-nek nevezi. Horváth Anna népi-mitológiai ihletettséggű művészete nemcsak szűkebb hazájában és az egykori Szovjetunió területén, hanem Magyarországon is jól ismert. Sokoldalú, népi »őstehetség«. Fafaragó és szobrász, keramikus és éremművész egyszerre, de ugyanakkor kitűnő könyvillusztrátor, díszlettervező és belső építész, sőt közíró is, a »Megtört a csend« című aktuális és agitatív erejű riportkönyv szerzője. Balla László Horváth Anna egyéniségében a mindig kísérletező és újat kereső, a felfedezés izgalmait minduntalanul művészi alkotássá formáló művész tipikus alakját mintázza meg, aki eredeti tehetségével és műalkotásaival hol ebben, hol abban a műfajban ejti csodálatba nemcsak híveit, hanem a tárlatlátogató közönséget is.” (PÁL, 1976)

Horváth Anna lokálpatriótaságában azonosult környezetével: „Ki az a Horváth Anna? »Az egy olyan beregszászi ember, aki Beregszászban minden valamirevaló beregszászi embert ismer, az unokái, dédunokái arcán megleli a nagyapákat, édesapákat. Amikor rajzolok, ott vannak mind. Nekem nem kell, hogy modellt üljenek, sok-sok élmény fűződik a létezésükhöz, ami bennem van. Ezt hol szerezhettem volna meg másutt idegenben, közömbös közegben? Csak ott, ahol engem szeretnek, üldöznek, utálnak, ahol fontos vagyok. Másutt nem vagyok fontos.«. (BALOGH, 1994)

12. Párhuzamok

Ugyan autodidaktaként sajátította el a szükséges ismereteket, de a gyors szakmai fejlődésnek komoly háttere volt: a tájékozott, művelt fiatal alkotó nagy érdeklődéssel figyelte a képzőművészet európai áramlatait, és a Szovjetunió sikeres, illetve a maga idejében modernnek számító művészek munkásságát is követte. „Azt mondom, nem volt mesterem? A gimnázium könyvtárában dolgoztam (...). Itt kerültek először művészeti könyvek a kezembe, s itt láttam meg annak a nagy szobrásznak a reprodukált alkotásait is, aki akkor egészen megdöbbenett. Mestrovics! Első mesteremnek Mestrovicsot vallhatom. Szenvedélyesen rajongtam ennek a volt pásztorgyermeknek a történelmi pátoszú szobraiért. Hát még Kovács Margit! Sírva fakadtam egy-egy kerámiájának láttán, mélységesen irigyelve hitét és vallásos áhítatát, amivel a világot befogadta. Már volt némi szobrászi múlt a hátam megett, mikor kezdték a szememre vetni Kerényihez való vonzódásomat... Mi ez, ha nem tudatos választása a magam mestereinek? Tanulni senkitől sem szégyen, és nagyon bízni magunkban, a magunk művészetében a legvadabb dilettantizmus.” (BALLA, 1993)

Anyaghasználatában Horváth Anna munkái hasonlóságot mutatnak Kovács Margittal, formaviláguk, technológiai repertoárjuk és stílusjegyeik mégis összekeverhetetlenül elkülöníthetővé teszik a két művész alkotásait. A kárpátaljai szobrász ábrázolásmódja Mestrovicscsal mutat némi rokonságot. Horváth Anna művészetére jellemző volt a vallási ihletettséggű téma, elsősorban a keresztény vallásból merített. A Kerényire jellemző monumentalitás Horváth Annánál nem általános, mégis, ezen a területen is maradandót alkotott: „Az utóbbi öt év folyamán grandiózus alkotómunkát végzett: a nagyszőlősi gótikus templomban 12 kerámia domborművén ábrázolta a Keresztutatot, Jézus Golgotajárását, több monumentális szobrot is készített. (...) Ezek az alkotások is magukon viselik a művész által kedvelt kárpátaljai földművesek jellemzőit. A művész mesteri leleménnyel harmonizálja ezekben az alkotásokban az arckifejezést a kezek mozdulatainak ritmikuságával...” (KUCSERENKO, 2000)

Horváth Annát különösen vonzotta a baltikumi képzőművészet, mert ezek az északi kultúrák meg tudták

tartani izlésbeli és identitásbeli önállóságukat a szocializmus erőltetett befolyása mellett is. A későbbi években, már hivatásos szobrászként, gyakran meghívták alkotóházakba. Hatalmas baráti kört és holtáig tartó népszerűséget szerzett magának ezekben a körökben. Többnyelvűsége lehetővé tette a kommunikációt lett, litván, orosz, ukrán, örmény, azerbajdzsán származású művészekkel egyaránt. Egy Riga melletti kisvárosban, Dzintariban, a Balti-tenger partján többször megfordult egy-egy hónapra. Művészetének sokszínűsége tagadhatatlan következménye annak, hogy mindig nyitott volt mások világlátására. Szívesen tanult az őt körülvevő „nagyoktól”, de bárkitől, akit arra érdemesnek tartott. Életének alkotóházas korszaka a szülők elöregedése és betegeskedése miatt zárult le. Ekkorra azonban már olyan szintű elismerésben és ismertségben volt része, hogy az a világ, melynek befogadásához korábban neki kellett utaznia, már bejött az otthonába. Az egyre enyhülő szocialista éra a határok közötti mozgást is enyhítette. Az öregedő és a koros művész élete utolsó szakaszában csaknem naponta fogadott vendégeket.

13. Kárpátalja huszadik századi képzőművészeti útjának megteremtői Horváth Anna vonatkozásában

Anna kárpátaljai mesterei, mentorai elsősorban a régió festői közül kerültek ki, ugyanis a képzőművészet ezen ágának volt hagyománya a vidéken.

Garanyi (született Gussenberger) József (1921–2009) Bátyuból származott, már gyermekként Beregszászra került, itt érettségizett, majd egyetemre ment. Főmérnöként kezdte munkás éveit, ezt követően tanítóskodott, és fényképészként is dolgozott. A festő és grafikus 37 évesen – 1958-ban – lett tagjelöltje, majd 1961-től rendes tagja a Szovjetunió Képzőművészeti Szövetségének. (DUPKA, 1993) Több elismerésben is részesült, kiállításai voltak a Szovjetunió és Európa számos városában, természetesen Magyarországon is. Ő volt az a művész, aki a kezdetekben segítette és bátorította a szobrásznőt: „1958-ban Garanyi József kárpát-ukrajnai művész felfigyelt a munkáimra. (...) Két év múlva felvettek a Szovjet Képzőművészek Szövetségébe.” (H. BARTA, 1974) Garanyi üzenete a pályakezdő

művészeknek egyszerű volt: „(...) sokat kell dolgozni. (...) Valamint az, hogy ne elsősorban nyereségvágyból kezdjenek a festészethez. (...) Egy alkalommal felkereste egy fiatal festő (...). Amikor Garanyi József megkérdezte látogatójától, tudja-e, milyen fát festett meg, a fiatalember csodálkozva rázta meg a fejét. Márpedig az alkotóművésznek jól kell ismernie művészete tárgyát, különben nem tud abba lelkét lehelni...” (MOLNÁR, 2006)

A művésznő pályájának másik előmozdítója Vaszilij Ivanovics Szvida (1913–1989) szobrász, fafaragó, népművész, az Uzshorodi (magyarul Ungvári) Művészeti Alap egyik tagja volt. Vaszilij Szvida a népelet kiváló ismerője volt, maga is ebből a közegeből származott: „Önmagáról nehezen nyilatkozik az ember – mosolyodott el V. Szvida. – Az én művészi pályafutásom nagyon is egyszerű. Valamikor egy cseh városban munkásként dolgoztam egy műhelyben, ahol egyházi tárgyakat készítettünk. Később megismerkedtem a kárpát-ukrajnai művészekkel, s 1946-ban felvettek a Szovjetunió képzőművészeti szövetségébe. Célkitűzésem, hogy minél tökéletesebben tudjam szoborrá formálni azt a valóságot, amit magam körül látok. Anyagom a fa, szeretem a kis méreteket.” (FENÁKEL, 1969) Az ő biztatására rendezte meg Horváth Anna első önálló, perszonális kiállítását, és Szvida delegálta őt Ukrajna Képzőművészeti Szövetségébe. A Szvidaszobrokat az egész Szovjetunióban ismerték és becsülték. Munkásságáért 1973-ban elnyerte a Szovjetunió népművésze címet, majd Ukrajna érdemes művészévé választották. Műtermében ott álltak a fogásokon a kárpát-ukrán nemzeti viseletek. (ILLÉS, 1955) Horváth Anna egyik meghatározó témája szintén a népi élet részleteinek megjelenítése volt. Anna is gazdagon használta munkássága során a különböző etnikumok ruházatának mintázatát, jellegzetességeit. (5. kép)

Erdélyi Béla (1891–1955) kárpátaljai születésű művész, Budapesten tanult a Képzőművészeti Főiskolán, tudását Münchenben, Párizsban, Svájcban és Olaszországban is gyarapította. Sok művészeti irányzattal, iskolával és stílussal találkozott. 1927-ben Boksay Józseffel együtt megalapították Ungváron a művészeti szabadiskolát, majd 1931-ben a Kárpátaljai Képzőművészek Szövetségét. Életében elenyésző számú erkölcsi és anyagi elismerésben volt része, nem kapott semmiféle kitüntetést vagy címet, annak dacára, hogy nála többet aligha tett valaki Kárpátalja képzőművészetének fellendítéséért. Ennek az „eredménytelenségnek” politikai

okai voltak, mert meggyőződése volt, hogy a nagyvilág, de elsősorban Európa felé kell fordulnia a térségnek. „Nyíltan síkra szállt amellett, hogy a művészethez szabad, kötetlen alkotó légkörre van szükség, senkinek sem szabad megmondani-sugallni, hogy mit és hogyan fessen. E nézete miatt gyakran összeütközésbe került a művelődési élet dogmatikus irányítóival, a pártállam kiszolgálóival.” (BARÁTH, 1991) Az Ungvári Iparművészeti Szakiskola, ahol hosszú éveken át tanított, mielőtt a hatalom menesztette az intézményből, később az ő nevét vette fel. Erdélyi Béla „olyan szuggesztív erejű pedagógus és művészetszervező, akinek szinte fel sem becsülhető hatása volt a terület egész századi művelődési életére, és akinek a nevéből elvá-

laszthatatlan annak a nagyszámú és tehetségekben gazdag művészgárdának a kialakulása, amelyet ma egész Ukrajnában Kárpátontúli iskolának emlegetnek.” (PÁL, 1976)

Erdélyinél nem sokkal volt fiatalabb művésztársa, Boksay József (1898–1974). A kárpátaljai tájképfestő és grafikus szintén a budapesti Képzőművészeti Főiskolán végzett, és bejárta tanulmányi útja során Európát (Drezda, Bécs, Párizs, Prága), mégis más pályát futott be, mint kollégája. Boksay diplomája kézhezvétele után, az első világháborúban több mint négy évre fogságba esett, és Oroszországba vitték. Hazatérve kezdett a tanítás felé fordulni. „Erdélyi szabadfelfogású vallásosságától eltérően (naplójából meggyőződhetünk erről),

5. kép:

Julis néni a kispadon

(terrakotta, mázas, rajzolt, karcolt technikával)

Fotó: Gombos Levente

Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

Boksay mélyen hívő, templomba járó, imádkozást, gyónást-áldozást el nem mulasztó ember volt. Tanítványaikra – kire kisebb, kire nagyobb mértékben – ez is hatással volt.” (BALLA, 2007) A festőművész vallásossága nagy valószínűséggel abból fakadt, hogy édesapja görögkatolikus pap volt. Freskói a szovjetek uralmáig és a görögkatolikus vallás üldözéséig számos görögkatolikus templomot díszítettek. Legkedvesebb modellje felesége volt, akinek arca a festő több egyházi témájú művén is feltűnik. Boksay kedvelte a csendéleteket, szeretett kint a kertben vagy a réten dolgozni. Tájképein megörökítette a vidék természeti és épített szépségeit. Portrékat és életképeket is készített, sokoldalú művész volt. (ERFÁN, 2001) Élete során a Szovjetunió népművésze, Ukrajna népművésze, érdemes művésze és a kiváló művész címekeket is elnyerte. Pál György megfogalmazásában Horváth Anna „Boksay Józsefben a mestert, a tudóst és a művészt tiszteli, akinek a „szinte már klasszikusnak számító kárpáton túli tájkép megteremtése fűződik a nevéhez, aki azonosulni tudott nemcsak a vidék természeti és hangulati sajátosságaival, hanem e földterület lakóinak lelki életével is.” (Pál, 1976) A Szovjetunió felbomlása után, 1990-ben a Kárpátaljai Szépművészeti Múzeum felvette Boksay József nevét.

Manajló Fedor (1910–1978) ruszin származású festőművész a kárpátaljai művészek csoportosulásának szintén egyik jeles alapítója. Munkácson végezte el a gimnáziumot, majd Prágában az ipari- és képzőművészeti főiskolát. Az anyagilag vonzóbb nyugat-európai karrier helyett mégis szülőföldjét választotta. Ebben a vidék és a ruszin paraszti világ iránt érzett mély szeretete játszott közre, melynek gyökere gyermekkorában található: „A szünidőkben azonban, hogy kevésbé legyen anyja terhére, gyalog (egy lovacska segítségével) járta a Verhovinát, ismerkedett a nép életével, szokásaival, hiedelmeivel, művészetével és – természetesen – mindezt lefestette, lerajzolta.” (BALLA, 2006) Fia, Manajló Iván, és unokája, Manajló András is festőművész lett, bár ő maga már nem él Kárpátalján, a rendszerváltáskor települt át magyar feleségével, mert ruszin származású művészemberként és magánemberként sem látta a régió sorsát stabilnak: „Bár a rendszerváltáskor megszavazta a nép, hogy Kárpátalja kapjon autonómiát Ukrajnán belül, ettől egyre távolabb kerülünk. Minket, ruszinokat pusztán létünkben is megkérdőjelez a kijevei hatalom, most pedig

már a szintén őshonos magyaroknak is hadat üzentek. Ezzel szemben engem Magyarországon a ruszin származásom miatt soha semmilyen hátrány nem ért, ellenkezőleg! Ugyanakkor félek, hogy a ruszinság lassacskán felolvad a többségi nemzetekben.” (BERTÓK, 2018)

14. Lombkorona, avagy: összegzés

Tanulmányomban elsősorban Kárpátalja huszadik századi, többségében képzőművész kulturális képviselőit kívántam bemutatni, középpontba helyezve Horváth Anna beregszászi szobrász személyét. A lokálpatrióta kötődésnek olyan szemszögét próbáltam megvilágítani, amely az alkotókat, a művészemereket helyezi reflektorfénybe. Lehet-e kovásza a művészet, a művész egy régiónak? A vizsgálat fényében arra juthatott az olvasó, talán nem feltétlenül oka ez a helyben maradásnak, de mindenképp jelenthet(ett) a teljesítményével kiemelkedő személy megtartó erőt a közösségben. A tanulmány elemezni igyekszik a kérdést: egy fecske csinálhat-e nyarat. Szüksége van-e a közösségeknek ilyen egyénekre? Erre ugyan nem adok határozott választ, de gondolatmenetem megértésében segítséget nyújthatnak Byung-Chul Han és Nadas Péter szavai. Han, a dél-koreai születésű svájci filozófus, kultúrteoretikus állítása szerint a modern, termelésre optimalizált világunk nagyon szegény szimbólumokban. Az adatoknak és információknak ugyanis nincs szimbolikus erejük. A kialakult szimbolikus ürességben pedig pont azok a közösségteremtő képek és metaforák mennek veszendőbe, melyek életünket stabilizálhatnák. Ezért lenne szükséges megőrizni „rítusainkat”. A szerző a rítust olyan szimbolikus cselekvésekkel azonosítja, melyek értékeket és szabályokat hagyományoznak tovább és jelenítenek meg, és létre tudnak hozni kommunikáció nélküli közösséget, szemben a napjainkban uralkodó közösség nélküli kommunikációval. A rítusok ugyanis a közösség tagjait egymás felé fordítják, megteremtik a tagok közti kötődést, mindazt, ami a modern közösségekben eltűnőben van. A könyv fő gondolatmenetét Nadas Péter „A helyszín óvatos meghatározása” című esszéjével illusztrálja. Nadas egy rituálisan lezárt faluról ír, melynek központjában egy őserg vadkörtefa áll: „Amióta ennek az óriási vadkörtefának a közelében

élek, el sem kell mozdulnom, hogy messzire lássak, vagy visszanézzek az időbe.” (BYUNG-CHUL, 2023)

Ebben a kontextusban a falu lezárt rendje teszi lehetővé, hogy nem születik meg a közösség tagjaiban az „elmozdulás” vágya, mert ez az ősoleg fa egységesíti az embereket, és mély összetartozást hoz létre. Kárpátaljának a múltban több „vadvadkörtefája” is volt, amely segítette a közösség helyben maradását. Ilyen „vadvadkörtefának” tekinthető a beregszászi lokálpatrióta Horváth Anna és a vele kapcsolatban, fentebb említett személyek, kortárs képzőművészek, a szobrásznő „mesterei”. Írásomban kitértem Kárpátalja történelmi múltjára, etnikai-antropológiai összetételére, melynek említése nélkül nehéz lenne megérteni a terület sajátos működését. A huszadik század második felében Kárpátalján, ahogy az idézett sajtó-anyagokból kiolvasható, a terület lakossága számontartotta, követte ezen kiemelkedő egyéneket, azon belül Horváth Anna munkásságát. Tehát volt kiért, és volt miért helyben maradni. Ez azonban nem feltétlen igaz más határon túli közösségekre vonatkozóan, de nem elvetendő szempont. Végérvényes megállapításokba nem érdemes bocsátkoznom.

Összegzésképpen kijelenthető, hogy Horváth Annának volt hatása, mi több: emblematikus hatása közegére. „A harmadik festőnemzedékhez besorolt Horváth Anna a »leguniverzálisabb művésznőnk« – állapította meg róla Balla László. »Életművében különféle szakaszokat különböztethetünk meg« – írja róla Prihogyko Duska” (DUPKA, 2017), például „...»a gótikus, barokk, klasszikus művészethez való kötődést. Számos zsánerszobor megalkotója, e művek a kárpátaljai és magyarországi népművészet hagyományaira épülnek. Szerény méretű kerámiafigurái a népelet élénk jeleit örökítik meg. Különböző etnikai típusok életteli megjelenítése, melegséggel, jóindulattal párosuló finom humor jellemzik plasztikáinak e sorozatát.«

Az Ungvári Televízió 2004-ben, a művésznő 80. születésnapja alkalmából interjút készített vele, amelyben

Horváth Anna vallott életéről, életfilozófiájáról. Mint mondta: »csak tiszta szívvel és tiszta lélekkel lehet hozzányúlni az anyaghoz, papírhoz, ceruzához, az emberhez.«” (DUPKA, 2017)

Horváth Anna mindenképp tápláló gyökere volt a kárpátaljai szellemi életnek, alkotóközösségnek. Ám a létezésért felelős gyökérről az a baj, hogy nélküle ugyan nem fejlődik lomb, az ember mégis a zöld koronát tartja értékesebbnek. Mivel nem tolakszik horizontunkba, nem látjuk a táplálás folyamatát, hajlamosak vagyunk megfélemleni róla. Talán ez lehet az egyik oka annak, hogy a szobrásznő halála után emléke egy időre háttérbe szorult, holott a régió magyar identitásának táplálásában vitathatatlan a szerepe. Egykori tanítványa, Matl Péter Munkácsy Mihály-díjas kárpátaljai szobrász így nyilatkozott mesteréről: „Világméretű gondolkodó és művész volt.” (ESPÁN, 2014)

Kárpátalja magyar jövőjének létjogosultsága a terület múltjával igazolható. Se a magyar nemzet, se a kárpátaljai magyarság identitás nélkül nem hajthat erős, dús, zöld lombot. Ezért minden olyan személyre, minden olyan teljesítményre, aki, amely igazolja és erősíti az összetartozás érzését határon innen és túl, fokozottan emlékeznünk kell, és emlékeztetnünk a következő nemzedéket is. A magyar kultúrába tehát invesztálni kell, hogy a nemzetnek minél nagyobb és szerteágazóbb gyökérzete legyen, amely életben tartja a díszes lombkoronát. L. Simon László „A megőrzés kultúrája” című könyvében találkoztam gróf Klebelsberg Kuno politikai hitvallásával. Az idézet ugyan 1926-ból származik, de érvényességéből nem veszített: „A kultúrpolitika hosszú lejáratú váltó. Ha az adópolitika vagy a gazdasági politika rossz, a bajok rögtön jelentkeznek és megmozdul a nemzeti társadalom és javítani kell a hibás politikán. A kultúrpolitika terén nagyon sokáig lehet észrevétlenül vétkezni, de amikor az új nemzedék felnőtt, akkor az elkövetett hibákon, bajokon javítani, segíteni már nem lehet.” (L. SIMON, 2023) (6. kép)

6. kép:
Koronás fők (sorozat). Generációk viselője
(terrakotta, mázas, aranyozott)

*Fotó: Gombos Levente
Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon*

Irodalom

- A. Gergely András (1999). *Kisebbségek és az integrációs csatlakozás*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont.
- Assmann, Jan (2018). *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Babits Mihály (1939). A magyar jellemről. In Szekfű Gyula (szerk.), *Mi a magyar?* (pp. 37–86). Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Babits Mihály (1978). Nevek, ősök, címerek. In Belia György és Szalai Anna (szerk.), *Babits Mihály: Esszék, tanulmányok II.* (pp. 425–427). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bali János (2022). *A magyar nemzet etnológiája*. Budapest: CC Printing.
- Balla László (1993). A fölfedezés izgalmai. (Horváth Annával Balla László beszélget). In Balla D. Károly (szerk.), *Mesgyén állva – A kárpátaljai magyar értelmiség az ezredforduló küszöbén (interjúk)*. Ungvár – Budapest: Galéria Kiadó.
- Banner Zoltán (2020). A cédrusfa hatalma. *Az én magyar művészeti Akadémiám*. Budapest: Magyar Napló Kiadó, Mentor Könyvek.
- Barna Gábor (2011). Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In Jankovics József, Nyerges Judit (szerk.) *Kultúra, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*. (pp. 61–86). Budapest: Nemzetközi Magyarástudományi Társaság.
- Beke László (1997). Kerámiaszobrok. Horváth Anna kiállítása. *Magyar Iparművészet*, 4 (3), pp. 34–35.
- Beke László (2010). *Műalkotások elemzése a gimnáziumok I–III. osztálya számára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bertók László (2018). Táncolva festő. Manajló András: ruszin család, magyar élet. *Magyar Idők*, 4 (301), p. 12.
- Bohannon, Paul és Mark Glazer (2006). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem.
- Botlik József és Dupka György (1991). *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest – Szeged: Mandátum Kiadó – Universitas Kiadó.
- Brubaker, Rogers (2006). *Nacionalizmus új keretek között*. Atelier füzetek, 11. Budapest: L' Harmattan
- Dupka György (1993). *Kárpátalja magyar személyi és intézmény-adattára*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.
- Dupka György (2017). *Kárpátalja magyar művelődéstörténete. Kultúrtörténeti fejezetek Trianontól napjainkig (művelődéstörténeti–szociográfiai hatásvizsgálat levéltári források, dokumentumok alapján)*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.
- Dupka György és Fuchs Andrea (2017). *Kárpátaljai magyar képzőművészek arcképcsarnoka*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.
- Falkné Bánó Klára (2002). Az interkulturális kommunikáció nyelvi és kulturális aspektusai. In Fóris Ágota, Kárpáti Eszter, Szűcs Tibor (szerk.), *A nyelv nevelő szerepe. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye* (pp. 41–46). Pécs: Lingua Franca Csoport.
- Fenákel Judit (1969). Kárpát-ukrajnai művészekkel Csongrád-megyében. *Tiszatáj*, 23 (2), pp. 144–146.
- Gál István (2003). Babits Mihály – *Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek*. Budapest: Argumentum Kiadó és Nyomda.
- Hofstede, Geert; Hofstede, Gert Jan (2008). *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere – az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben*. Pécs: VHE Kft.
- Geertz, Clifford (1988). Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Vári András (szerk.), *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben* (pp. 13–61). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Geertz, Clifford (2001). A vallás mint kulturális rendszer. In Niedermüller Péter (szerk.), *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* (pp. 72–118). Budapest: Osiris Kiadó.
- Groys, Boris (2022). *A művészet ereje*. Budapest: MMA Kiadó.
- Györffy István (1939). *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest: Egyetemi Néprajzi Intézet.
- Halbwachs, Maurice (2018). *Az emlékezés társadalmi keretei*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Han, Byung-Chul (2023). *A rítus eltűnése. A jelen topológiája*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Henkey Gyula (1993). *Őseink nyomában. A magyarság etnikai embertani képe*. Budapest: Magyarság és Európa Kiadó.
- Kiszely István (1979). *A Föld népei. Európa népei*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kolozsi Ádám (2004). Pest környéki bolgár identitáselemek. In A. Gergely András, Papp Richárd (szerk.), *Kisebbség és kultúra – Antropológiai tanulmányok 1* (pp. 116–148). Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, MTA Politikai Tudományok Intézete, ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport

- L. Simon László (2023). *A megőrzés kultúrája*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Maróti Andor (2005). *Sok szemszögből a kultúráról. Irányzatok a kultúra elméletében és filozófiájában*. Budapest: Trefort Kiadó.
- Mérei Ferenc (1947). *Az együttes élmény. Társadalom. lélektani kísérlet gyermekeken*. Budapest: Officina Nyomda- és Kiadóvállalat.
- Molnár D. István (2018). *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népsége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Kalligram.
- Molnár József és Molnár D. István (2005). *Kárpátalja népsége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
- Niedermüller Péter (1999). A kultúrák közti kommunikációról. In Béres István, Horányin Özséb (szerk.), *Társadalmi kommunikáció* (pp. 98–112). Budapest: Osiris Kiadó.
- Nora, Pierre (2010). *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pál György (1976). Balla László: Csillogó, lobogó, vibráló tájak. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 11 (2), pp. 116–120.
- Renan, Ernest (1994). Mi a nemzet? – Réz Pál (ford.) *Holmi*, 6 (8), pp. 1177–1188.
- S. Benedek András (1994). *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Budapest: Bereményi Könyvkiadó.
- Szabó Annamária Eszter (2013). *A kulturális örökség joga*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Szabó László, Dr. (1993). *Kárpátaljai demográfiai adatok. Kárpátaljai Magyar Könyvek* 16. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.
- Szekfű Gyula (szerk.) (1939). *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Tátrai Patrik, Molnár József, Kovály Katalin és Eröss Ágnes (2020). SUMMA 2017: A kárpátaljai magyarok demográfiai felmérése. In Ferenc Viktória és Kovály Katalin (szerk.), *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. (pp. 21–53). Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.
- Weinrich, Harald (2002). *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Zseliczky Béla (1998). *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Politikátörténeti füzetek X*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Sajtóforrások

- Balla Pál: Manajló Ferdor, a harmadik oszlop. *Kárpáti Igaz Szó*, 2006. november 25., 13. o.
- Balla Pál: 95 éves a Verhovinai Madonna alkotója. *Kárpáti Igaz Szó*, 2007. május 26., 13. o.
- Barát Mihály: Egy nem mindennapi ember a Vérke partjáról, Horváth Anna 80 éves. *Kárpáti Igaz Szó*, 2004. november 2., 5. o.
- Baráth Mihály: A mester. *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. május 25., 6. o.
- Erfán Irén: 110 éve született Boksay József. *Kárpáti Igaz Szó*, 2001. október 6., 14. o.
- Balogh Irén: Szabálytalan beszélgetés Horváth Annával. *Beregi Hírlap (Vörös Zászló)*, 1994. november 3., 2. o.
- Balogh Irén: Horváth Anna szobrai Budapesten. *Beregi Hírlap (Vörös Zászló)*, 1997. május. 8., 2. o.
- Espán Margaréta: Horváth Anna-emléknap Beregszászban. Kiállítás emlékeztek a művésznőre. *Kárpátalja*, 2014. november 14., 7. o.
- H. Barta Lajos: Horváth Anna szobrász. *Lányok, Asszonyok*, 1974. június 1. (30. évf. 6. sz.), 28. o.
- Hazai kiállítások. *Új Művészet*, 1997. április (8. évf. 4. sz.), 62. o.
- Kucserenko, Zoja: Horváth Anna Kárpátaljáról. *Beregi Hírlap (Vörös Zászló)*, 2000. november 11., 3. o.
- Illés Béla (1955). A munkácsi várban. *Szabad Nép*, 1955. január 16., 5. o.
- Tárlatok (1997). *Pesti Műsor*, 1997. május 1–7. (46. évf. 18. sz.), 66. o.
- Májusi kiállítások, események. *Balkon*, 1997 (4–5), 2. o.
- Programok. *Magyar Nemzet*, 1997. július 5., 25. o.
- Molnár Bertalan: Festői életút. *Beregi Hírlap (Vörös Zászló)*, 2006. április 1., 2. o.
- Tárlatolgtató. *BUDAPEST (Népszabadság melléklete)*, 1997. május 14., 31. o.

Források

1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900076.tv> Letöltés ideje: 2024. 03. 01.

2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv> Letöltés ideje: 2024. 03. 01.

1947. évi XVIII. törvény a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94700018.tv> Letöltés ideje: 2025. 02. 17.